

Svaneti jääb mulle meelde alt üles ja ülalt alla vaadatuna. Vahepealset nagu polekski olemas. Vaates alt üles meenub täiskuuvalguses Ušguli, vaikivaste tornide linn, otse ees kõrgemas Shara lumine mäetipp, niitjad nagu putukad kõrgel-kõrgel määnõlvadel, lume piiril, kust nad paarisrakendis härgadega heinaoormaid ukerdades alla veavad. Tüllukesed kirikud, vaevalt paistmas suurte mägede otsas, nende kohal Svaneti pilvitu taevast nagu katus, kuhu vanasti kinnitati emapuutivi.

Vaates ülalt alla meenuvad järsud, püstloodis kuristikud, mille sügavusest paistab tormakas jõgi väikese rahuliku ojana, ja jälle niitjad, kes oma härgade ja heinasaadudega on nagu sipelgad teel pessa. Ning lennuki linnulennult alla vaadates tekkis tunne, et neid lume ja metsaga kaetud mäetippe võid lausa käega silutada.

Megreli pealinnas Zugdidis, kust läheb ainuke tee Mestiasse, Svaneti keskusesse, on Lääne-Gruusiale iseloomulik loodus — soe, niiske, lopsakas taimkate, viinamarjad, küpressid. Ušgulis, Svaneti kõige kaugemas ja kõrgemas (2200 m) külas, valitses samal ajal hilissügis. Kartulitel, mida ainsana kasvatatakse, olid pealsed juba mustaks tõmbunud. Paar päeva tagasi oli siit lumesadu üle käinud.

Zugdidist Mestiani on mööda teed 110 kilomeetrit. See ainuke tee rajati alles 1930. aastate lõpul ja asfalteeriti 1973. aastal. Varem liikusid inimesed üle raskesti läbitavate mäekurude hobustel ning jalgsi. Talv eraldas elanikud täielikult muust maailmast, isegi külast külla oli võimatu pääseda. Alguses oli teed mööda sõitmisega täpselt nagu lennukitega: see oli võimalik ainult suurepärase ilma korral. Talvel toimus liiklus väga kiire korrapäraselt. Nüüd võib lennukiga sõita Khuthaisse, Zugdidisse ja mujalegi, ehk küll piletki ei anna veel garantiid: kevaditi ja sügiseti tuleb vahel nädalapäevad sobivat lennuilma oodata.

Svaneti asub Loode-Gruusias, Kaukasuse peaaegliku kõrgeima osa jalamil. Kõrgemad mäed on Ušgulist kirde pool asuv 5058 m kõrgune Shara, kahe küüruga kaamelimoodi Ušba (4695 m) ja sellest lääne pool asuv Tetnuda (4051 m). Need ning kohalik puutumatu elulaad meelitavad siia suviti kokku arvukalt alpiniste, mägiamatkajaid ja turiste. Eriti valmistavad muret nn. metsikud turistid: paljud neist pole kunagi mägedes viibinud, ja kui midagi juhtub, ei tea keegi, kust neid otsida.

Ülem-Svaneti, kus ma viibisin, on Svaneti kõige kõrgem osa. Peale selle on olemas Alam-Svaneti ja lisaks Abhaasia territooriumile jäävad svaneti külad.

Buss sõitis Zugdidist Mestiasse üle nelja tunni. See pole veel midagi, kui meenutada sõitu maastikuautoga Mestiasst Ušgulin: 30 km ja üle 3 tunni! Kuni Džvarini, kust algavad mäed, oli tee suhteliselt tasane. (Džvaris, Inguri jõe ääres on nüüd juba valmis ehitatud Kaukaasia üks võimsamaid hüdroelektrijaamu Ingurges. Tol ajal, kui mina seal käisin, töötas viiest turbiinist kolm.) Edasi hakkas tee järjekindlalt ning hirmuäratavalt mägedesse tõusma, allpool saatjaks karedavooluline Inguri jõgi. Kuristikud olid nii sügavad, et jõgi paistis vaid ahta nirena.

Ootasin kannatamatult torne, mille järgi Svanetit tuntakse ajalehtedes ja ajakirjades avaldatud fotodest. Esimestes küldes neid polnud või õigemini olid megreli vürstide poolt hävitatud. Mestiale liginedes nägin paari torni, kuid Latalis, Mestiasst 10 km kaugusel, kust algab nn. vaba Svaneti, leidis neid juba nii palju, et näppudelgi ei jõud-

PUBLITSISTKAVOISTLUS

SVANIDE MAA SVANETI

KULDAR SINK

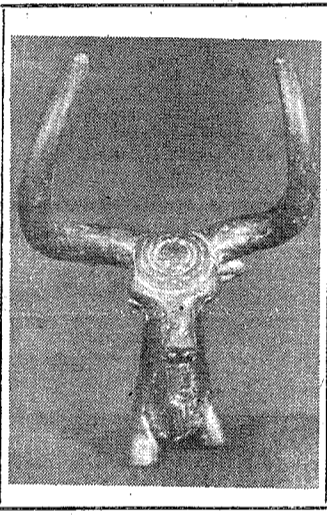
nud üles lugeda. Kui minna mägedesse, valides ükskõik millise teeraja, võib mitte enam kujutluses, vaid tegelikkuses tunnetada, kui läbipääsmatult uualust kujutavad endast Svaneti mäed. Sealne kõnekäänd ütleb: halb rada on see, mida mööda inimene läheb ja jäljetult kaob; hea rada on see, kust võib leida inimese surnukeha; parim rada on see, kust inimene tervena läbi pääseb.

MESTIAST KURIKUULSATE TORNIDENI

Mestiat võib pidada Svaneti pealinnaks, ehkki ta oma mõõtmetelt ei ületa meie tavalist alevit. Linnakese keskel on väljak, kus asuvad parteikomitee, kultuurimaja koos kinoga, hotell, poed ning bussijaam. Samas lähedal on ka vaatamist väärt Mestia koduloomuuseum, kuhu õiimasel ajal on hoiule antud kõige väärtuslikumad ikoonid, kirikuraamatud ja muud esemed kohalikest kirikutest. Veidi edasi asub moodsale stiilile pretendeeriv restoransöökla, mille suurejooneline sissekäik viib treppidega alla, otse jõe äärde. Mestia paikneb nagu omamoodi katlas, ümbritsetud mägedest, nii et paigast ülevaate saamiseks tuleb teha kas retk mägedesse või siis jätta Svanetiga lennuki pealt hüvasti, nagu ma tegingi.

Uusi maju on ehitatud hulgi, aga need oma üldkalkaasialiku standardiga ei sega vanemaid ehitisi. Selle üldkalkaasialiku all mõtlen siin Lääne-Gruusia ehitusstiili. Sade-meterohkuse tõttu vaiadele püstitatud ruumikad majad pakuvad sissesõitnule üpris eksootilist vaatepilti. Et Svaneti kliima ei dikteeeri otse niisuguseid maju, on see seal rohkem moeasjaks kujunenud. Megreliid on oma jõukusega silma paistnud terves Gruusias. Ning psühholoogiliselt: kui üks

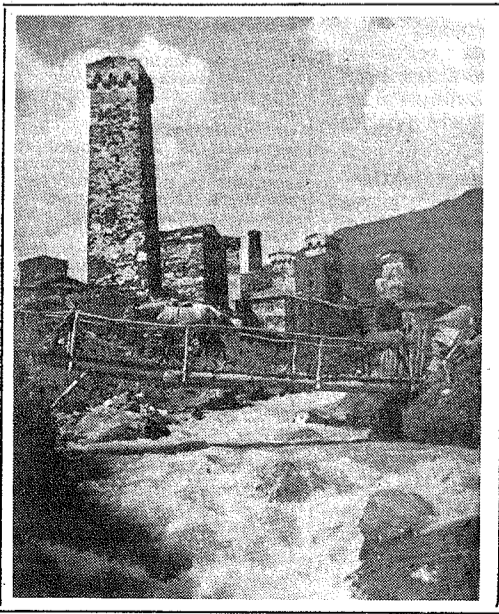
ehitab säärase maja, teeb seda ilmtingimata ka teine. Siit kasvabki välja inimese käitumistavadel põhinev ehitusstiil. Muiste olid tornid olnud Mestias peaaegu iga maja juures. Praegu seisavad majad mahajäetuna ja nende eest ei hoolitse keegi. Väga palju on näha ajahamba poolt puretud torne, mis kas täiesti lagunenud või poollagunenud seisukorras. Kirikute eest hoolitseb

Härja pronkskuju Svanetis, VII—VI saj. e. m. a.

rahvas ise, torne ja vanu elamu- kasutatakse kas viljaaitade või loomalaudadena, enamasti aga seisavad need täiesti kasutamata.

Milline nägi välja vana svanide elamu ja millist kohta omasid seal tornid? Svanide elamu tuletas kõige rohkem meelde kindlust, mõeldud kaitseks paraku rohkem oma naabrite kui võõraste kallal tungide eest. Svanetit nagu Sitsiiliatki, küll ilma majfiata, on rõhunenud pidev vennatapsõda, mida tuntakse veretasu nime all. Tornidki nendel sootuks erinevatel maadel on hämmastavalt sarnased. Võõrastele suund neid süngid lugsid ei räägi, kuid veel hilja-

Maailine nurgake Ušgulis.

aegu uuris kohalik prokuratuur üht tapmisjuhtumit, mis ilmselt jäigi selgusetuks. Kõik svanid on selle koha pealt nagu vaikivad mäed. Varem võis sinnakanti eksikombel sattunud rändaja üllatuda järgmisest pildist: suvel kõige kibedama heinateo ajal näeb mägedes tööl peaaesjalikult naisi, kuna mehed varjavad end tornides, sõrm päästikul. Kõik ehitised püstitati kohalikest kiltkivist, kirikud aga tufist, sest seda materjali oli kergem töödelda. Tehti seda väga kavalal eesmärgil, mitte metsa puudumise tõttu, vaid et maja poleks võimalik maha põletada. Müürid olid paksud, tornide seinad läbimõõd maapinna juures ulatus poolteise meetri, ülemistel korrustel 70—80 cm-ni. Torne püstitati ainult kaitse eesmärgil, nendes ei elatud. Svaneti tornid erinevad just seetõttu teiste mägi-rahvaste tornidest (hevsurid, sitsiillased), kus esimesel korrusel oli tavaliselt laut, teisel korrusel aga eluruumid. 5—6 korruselised tornid on 20—25 m kõrgused. Esimene korrus asus 6 meetri kõrgusel ja sinna pääses ainult redelit pidi. Igale järgmisele korrusele tõustes tõmmati redel läbi luugiava kaasa, nii kuni viimase korruseni, mis kujutas endast kaetud katusealust laskeavadega. Katused olid kõikjal Svanetis tehtud kiltkivi plaadidest. Oli ka eraldiseisvaid torne, tavaliselt küla servas, nagu neid Ušgulis nägin. Nood on tavaliselt tornidega võrreldes paksemad ning mõeldud kollektiivse kaitse jaoks. Reeglina kuulus torni juurde kolmekordne elamu, mille alumine korrus oli panipaigaks või keldriks, teisel korrusel elati talvel, ülemine korrus oli suvialamu, kus talvel hoiti heinu. Teisele korrusele olid paigutatud ka loomad (esimeselt korruselt võis vaenlane nad kätte saada) ning siin asus maja kõige pühama koht — kolle. Ahjusid Svanetis ei tuntud, kolde ees rippus suure metallahela otsas pada, mida peeti svanide juures väga pühaks asjaks. Leivaküpsetamise tarvis oli kõrval kiltkividest pliit. Keldrisse oli paigutatud tohutu suur veereservuaar — samuti maja piiramise puhuks.

Pärast sõda on peaaegu kõik inimesed ümber asunud uutesse, gruusia tüüpi elamutesse. Nende soojapidavus on aga võrreldes vanade majadega tunduvalt väiksem. Ööbisin paaris sellises majas ja imestasin, kuidas nad talvel külma ei kardä, sest ainukene plekkitoruga pliit (korstnat seal ei tunta) asus maja kõrgis. Talviti võis minimaalne temperatuur olla —25 kraadi, tavaliselt siiski —10 ringis. «Noh, mis siis ikka,» vastati, «toas võib olla —4 kuni —5 kraadi.» Tüüpiline oli aga see, et igas külas asuvad haiglad olid täiesti tühjad.

Mestiasse saabusime pühapäeval ja pärast jalutuskäiku läbi Mestia külade (Mestia koosneb neljast külast) ning 3—4 km kaugusel asuva Lendžeri käisime ära Mihhail Hergiani majamuuseumis. (Muuseas kõik nimed Svanetis lõpevad ani-ga: näiteks Margvelani, Ratiani, Tamliani. Samal ajal Megreliis on tüüpiline «ia» ning «a» lõpp, nagu Bedia, Sturua.) Hergianiide suguvõsa oli väga suur, nende kuulus isegi eraldi kirik. Mihhail Hergiani tunnevad kõik Nõukogude Liidus, eriti aga Svanetis. Nagu paljudest teistestki svanidest, tuli temast üks Nõukogude Liidu väljapaistvamaid alpiniste, keda kutsuti «kalju-tiigris», see on üks alpinistide aanimetusi. Hergiani hukkus seitsmekümnendate aastate alguses Itaalias kivilaviini all. Mihhail Hergiani on svanide juures peaaegu legendaarne kuju. Tema sünnipäeva pühitseatakse kõikjal Svanetis. Kuulsast alpinistist on kirjutatud palju raamatuid, üks hilja-aegu ilmunud tema sugukonna liikme Miron Hergiani sulest.

SVANIDEST AJALOO KAUDU

Lõuna-Kaukaasia keeled jaotatakse kolme rühma. Esimesse kuuluvad megreli ja tsani keel (sinna kuulub ka megreli keelega suguluses olev lasi keel, mida praegu veel Türgis räägitakse), teise khartveli keeled ning nende dialektid (hevsuri, kartli, imereti, guuria), kolmandasse gruppi ainsana svani keel. Kolme rühma esindajad võivad üksteisest aru saada ainult gruusia või vene keele abil. Jätame teadlaste otsustada, kas svani keelt ja rahvust võib pidada gruusiinlaste esisadeks, kuid ajalooline fakt on see, et juba kreeklane Strabon (64. a. e. m. a. — 20. a. m. a. j.) kirjeldas oma teoses «Geograafia» svane kui väga võimsat ning sõjalise vapruste poolest silmapaistvat hõimu. Tol ajal asustasid svanid mitu korda suuremat maa-ala kui praegu. Kreeklastele ning hiljem ka roomlastele tuli tõsiselt arvestada nende sõjakate hõimude vastupanuga. IV sajandi lõpus kuulus Svaneti vasallriigina Lasika kuningriigi koosseisu: 523. aastal võitis Lasika vastu ristiusu, mis levis ka Svane-tisse. Legendi järgi viibinud apostlid Andreas ja Siimon Svanetis umbes 55. a. m. a. j. ja jätnud sinna maha oma õpilasi. Gruusia kirikuraamatutes on üles tähendatud, et Siimon Kaanast tapeti svanide poolt Suhhumi lähedal, mis peaks tõestama svanide tugevat vastuseisu ristiusule. Davith Ehitaja ja kuninganna Thamari ajal Svaneti tugevnes ja moodustas ühe Gruusia tähtsama maakonna (eristhaikonna). Edasi algas Svaneti täielik isolatsioon, mis kestis kuni XX sajandini välja. Mongoli ike, Timuri sõjaretked, šahh Abassi sissetung ja hilisemad Iraani ning Türgi sõjad, mille tallermaaks Gruusia kujunes, jätsid Svaneti piirid puutumata. Kuigi megreli vürstid Dadianid ning svanide oma vürstid Dadeškelianid püüdsid Svanetit oma kätte haarata, jäi ajaloo vältel püsima nn. «vaba Svaneti», mis ulatus Latalist (10 km Mestiasst) kuni Ušgulin (30 km Mestiasst) — maa-ala, mida keegi ei suutnud vallutada.

See totaalne isolatsioon on rahva elulaadile kahesugust mõju avaldanud. Esiteks on see säilitanud ehedal kujul svani rahva kui sellise, siamaani on alles tuhandete aastate jooksul juurdunud uskumused ja tavad, lauldakse rituaalseid laule «Kviria» ja «Lile», iga koha kohta on omand legendiks muutunud pärimused. Tänu just isolatsioonile võime tänapäeval vaadelda X—XIII saj. püstitatud kirikuid, reljeefikoone, eangeliiumi XIII sajandist jt. mälestisi, mis ülejäänud Gruusias on rüüsteretkede läbi hävitatud. Teisest küljest aga on veretasu, mida aeg-ajalt praegugi veel esineb, toonud svanidele kaela rohkem häda ja viletsust kui võõraste kallal tungid. Ülem-Svanetis elab umbes 20 000 inimest, on 15 külanõukogu, 7 sovhoosi, 11 keskkooli. Alam-Svanetis, mis varem kuulus vürstide Dadeškelianide valdusse, elab paar tuhat elanikku vähem. Svanide arvu kohta Abhaasia territooriumil puuduvad andmed. Kuigi tee Svanetisse rajati alles vahetult enne sõda, on sellest ajast saadik jõudnud hulk rahvast välja rännata. Näiteks Tbilisis loetletakse svane sama palju kui Ülem-Svanetis, kuid üllataval kombel on rahvaarv kohapeal püsimum muutumatu. Tahtmatult hakkad mõtlema, et tegemist on mingi isereguleerimisega — loodus Svanetis ei salli tühja kohta. Lapsi on perekonnas tavaliselt viis-kuus, linnagruusiinlastel seevastu, kelle rahvaive on äärmiselt väike, ainult 1—2 last.

(Järgneb)

Svanide erinevus teistest grusiinlastest on äratuntav, vülmuselt pole nad meie mõistes üldse kaukaaslastes. Ranged, klassikalised näojooned eristavad neid üldisest kaukaasia lopsakast koloriitusest. Mitte kusagil mujal peale Dagestani pole ma tundnud sellist erakordset külalislakust ja, mis meile eriti meeldib, see pole pealetükki. «Ole nagu kodus,» kõlab kõige loomulikuma viisil, mitte viisakusväljendina. Sõdades oli nende parim taktika pealetung — taganemist peeti häbiasjaks. Iseloomult on svaniid kõval asuvate megrelidega võrreldes äärmiselt lihtsad, kaine ja ajaliku mõtteviisiga inimesed, siin puudub see vaimukas sädelevus, millega megrelid oma juttu võrtsitavad. Imekspannava on nende kohanemisevõime — elanud peaaegu 800 aastat isekeskis, suudavad nad praegu teistest grusiinlastest isegi paremini kohaneda. Külalaps soodustab kohanemisevõime ka nende äravoolu grusia suurematesse linnadesse. Miron Hergiani, Mestia pärit kirjaniku kõik vennad on kõrge kooli lõpetanud ning töötavad juhtivatel kohtadel Tbilisis, ainult õde on jäänud Mestiasse koduhoidjaks.

Mulle on millegipärast jäänud mulje, et väikestel mägi- ja saarerahvastel on paljugi ühist — sisemine enesekindlus, mis aitab neil saavutada rohkem kui teistel. Siia juurde võiks veel lisada reisimisjulguse — inimene on endas kindel, ta teab, et see, mida ta on, ei ole kohast, kus ta asub.

Svanidel pole kunagi oma kirjakeelt olnud, ametlik keel on grusia keel, milles toimub õppetöö koolides ja mida kasutatakse pea kõikides ametiasutustes. Ka seltskonnas kasutatakse grusia keelt vabalt kõnekeelena. Svaneti kõnekeel aga on tänapäevalgi säilinud emakeelena kõikjal — olgu siis kodus, tööl, bussis, pulmades. Selles keeles räägitakse, lauldakse laule ning õpetatakse lapsi. Raske on kindlaks teha, mis svanide ajaloos rajaneb faktidele, mis on üksnes esivanemate suulise pärandina edasiandud väljamõeldis. Selliseid pool-legendlike lugusid seostub siin iga kohaga.

«O, LILE»

O, Lile, oma ülevusest tulvill!
O, Lilel!
O, Lile, kiitus, kiitus! O, Lile!
Pöördugem ta poole, aidaku meid tema vägevus.
Olgu meil valmis ohvriannid, olgu härjad kuldsete sarvedega, oinad olgu ohverdamiseks murtud sarvedega, nende mõirgamine kostab ühelt mäeharjalt teisele, sinu müürisakkidelt jahikullid tõusku lendu, sinu koda seisku kindlalt alati.
(Merike Pau tõlge)

Seda meestelauu võib Svanetis kuulda iga pool ja iga kohas. «Lile» nagu ka «Kviria» on kujunenud Svaneti omamoodi rahvushümniks, mis kuulub grusia tuntuimate rahvalauluansambli põhirepertuaari. Kuid siin kõlab ta hoopis teisiti, vabalt ja spontaanselt. «Lile» ja «Kviria» teke ulatub aga enne ristiusku. Kviria (mitte segi ajada Kvirika kirikuga) oli viljakusjumala nimi. Pärast ristiusu vastuvõtmist kanti rituaal Kviria auks kalendrisse kirikliku pühana. Muusikateadlane P. Hutšua kirjutab: «Hommi- kul vara suundusid kõik svaniid oma kiriku Kvirika juurde. Igal oli kaasas toit: leib, või, juust, jahu, lammas ohverdamiseks, õlut ning veini. «Kviriat» lauldi kirikulippude väljaviimisel ja kirikusse toomisel. «Kviriat» lauldi ka suguharu vanema matustel.»

«Lile» oli svaniid päikesejumala auks loodud hümn, mis samuti omandas hiljem ristiusu kirikliku tähenduse teksti «Kiitus peainglile» lisamise teel.

PUBLITSISTIKAVOISTLUS

SVANIDE MAA SVANETI

KULDAR SINK

Vanad uskumused olid Svanetis enne kristlust, säilisid kristluse ajal ja säilivad praegugi. Kuid samas ei hoida keegi oma kirikuid nii kiivalt nagu svaniid. Mitte kusagil pole rahvas oma kulude, oma tööga restaureerinud kirikuid nii, nagu svaniid on seda teinud ja teevad.

Kui rääkida svanide uskumustest, tuleb toonitada kahte aspekti — esivanemate kultust ja panteismi. Svanetis on esivanemate austamisel tohtu tähtsus olnud. See ei toetu kitsalt piibli käsusõnale «Austa oma vanemaid, et su käsi hästi käiks» ega üksnes kindlastest kommetest kinnipidamisest. See on kõikehõlmav usk esivanemate kaudu sellesse, mis on olnud, on ja tuleb.

Lahkunu mälestuspäeva, mida kutsutakse panhiidaks (kreeka keelest), peetakse nagu mujalgi Kaukaasias — neljakümne päeval pärast surma ning siis, kui surmast on möödunud aasta. Latalis, Mestia lähedal, kuhu läksin otsima kohalikku kirikuvalvurit, kaasas kultuuriosakonna kiri, selgus, et valvur Marlen Tamliani viibis parajasti mälestuspäeval. Ilma pikema jututa viidi mind sinna. Maja õuel nüüriti vasikapead, ilmselt seotud ohverdamisrituaaliga. Trepikoja kohal rippus lahkunu hiigelsuur raamitud foto, kõik külalised kandsid samasugust väikest fotot oma pintsakurevääril. Nagu hiljem kuulsin, on tegemist kombega, mis on levinud mitmel pool Lääne-Grusias. Ruumis, kus mehed istusid pikkade laudade taga, oli üks toanurk terve nisti jäetud kadunu asjade tarvis. Voodile oli laiati laotatud piduülikond, peatsis svani barett, voodi kõrval laual lagurka pudel (õdrast aetud kohalik samagonn), pitsid täis valatud ja suupisted kõrvale pandud. Seinal rippumas püssid, joogisarved ja muud esemed — kõik oli nagu valmis seatud selleks, et kadunu võiks

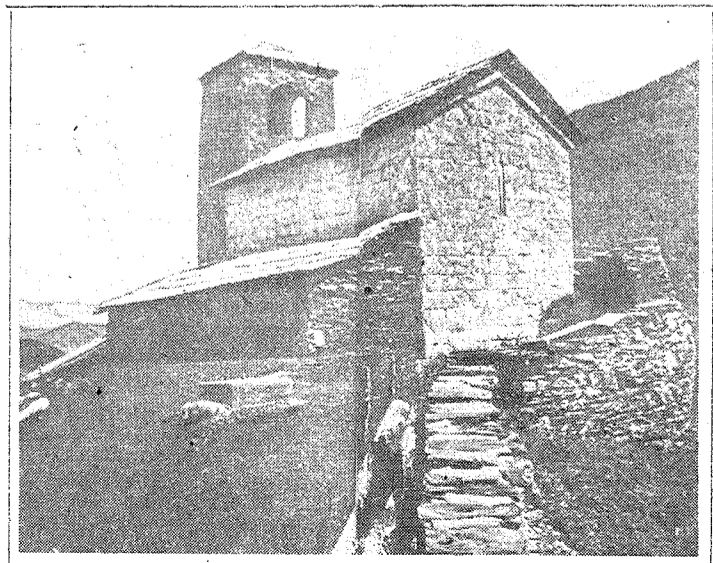
tulla ja näha austust ning lugupidamist enda ja kõigi teiste esivanemate vastu.

Igal pool Kaukaasias peetakse tavaliseks austavat suhtumist vanematesse inimestesse, nende valmistatakse aukohad, nende terviseks kõlavad esimesed toostid, nende juttu kuulatakse hardumusega ning neile

Püha Jüri (Džgrag). Reljeefikoon, Mestia koduloomuuseum.

vastu ei vaielda. See võib meile võõrastavana tunduda, oleme ju alati trammis ja bussis vanematele inimestele viisakalt istet pakkunud! Lugupidamine ja armastus vanemate inimeste vastu pole seal formaalne komme. Gruusias ja eriti Svanetis öeldakse ükskõik millise koosviibimise üks esimesi toote esivanemate terviseks, seejuures kallatakse osa veini või viina maha, varem oli seda leiva peale valatud. Igal pool haudadel seisavad poolikud viinapudelid. Isegi mitmel pool teel, kus autod olid kuristikku kukkunud, oli näha sama. Tavaliselt on pudeli kõrval pandud ka toidu-poolist.

Kvirika kirik.

See esivanemate austus on jäänud püsima osalt selle maa tugevate kogukondlike traditsioonide tõttu. Müütsad võivad siin maal ainult paberimäärimisega tegelda, kõik tegelikud asjad, näiteks kui keegi teist lööb, sõnadega solvab vms. lahendatakse sellesama kogukonna sees, kas siis madalamal või kõrgemal tasemel, olenevalt süüaluse eksimusest. Kõik toimub demokraatia reegleid järgides. Näitena võib siin tuua Kvirika kiriku juures peetava püha. Kvirika, kõige tuntuma Svaneti kiriku juurde koguneb Kvirika päeval, 23. juulil ligemale paar tuhat inimest. See kirik on ühine kõikidele svanidele, erinevalt teistest, kindla sugukonna jaoks määratud kirikutest. Miron Hergiani jutustas mulle: «Inimesed ei lähe sinna mitte niivõrd religioosest veendumusest kui asja enda pärast. Juhtub, et kellelegi on ette heidetud vargust või midagi muud sellelaadist. Kahtlusalune püüab nüüd ohvri abil tõestada jumala ja kogu rahva ees, et ta on süütu. Kõik toimub nii nagu kohtuski: tunnistajad, advokaadid, prokurör, vandemehed. Need valitakse üldise usalduse alusel. Samal kogukonna koosolekul, mida see tegelikult ongi, arutatakse kõiki külladesse puutuvaid küsimusi, näiteks: milal viil maha teha, kuhu võib karja lasta jne. Teised tulevad siia annetama, seda alati mingil konkreetsel puhul.» Neid annetusi ei tohi keegi enam puutuda, nii on säilinud terved varaaidad relvadest, kullatud joogisarvedest, linikutest läpseel samas kohas, kuhu inimese käsi need näiteks neljasaja aasta eest on pannud. Võtme- hoidjatel, keeda valib kogukond, on suuremad volitused kui ühelgi teisel. Preestrid pole juba ammu. Reeglina ei pääse ükski inimene kirikusse ilma kultuuriosakonna või rajooni parteikomitee esimese sekretäri kirjata. Varem oli olnud iga kiriku juures püssimees.

Kui mind Kvirika kirikut vaatama viidi, löödi kõigepealt kella, mis asus eraldi suurte kiltkivist postide vahel (tavaliselt on kell kiriku juures asuva pühapuu otsas), et anda inimestele märku kellegi sealviibimisest. Kirikus jälgiti iga viigutust ja küsimuste peale anti viis napsisõnalisi vastuseid. See kiivus kirikute suhtes on täiesti vastuolus svanide erakordse külalislakusega. Svanid on veendunud, et kõik, mis on olnud, peab nii ka jääma.

Nagu teistel rahvastel, olid ka svanidel oma jumalad. Põhiliselt olid nad seotud loodusjõududega ja toimisid vahendajana inimese ja looduse suhetes. Svanidel on tänase päevani säilinud kuu, päikese ja taevatahtede austamine, on olemas taeva, mägede, jahi, metsade, araki (viini) jumalad. Kui olid sünnid, surmad, pulmad, haigused, kõikevõimalikud isiklikud mured, siis pöörduti alati nende poole omalaadsete kombetalitustega. Osa neist kujutasid endast tantse või ringmänge. Suuremad kombetalitused peeti kirikupühade ajal kirikute ning pühamate ümber. Nagu mujalgi Gruusias, oli ka siin varasematel aegadel levinud kuukultus. Thuthaša, Lääne-Grusia ehk Kolhise mütolooia peajumal kehastas kuud, päike oli tema naine. Pärast ristiusu vastuvõtmist hakati Thuthašat üldiselt samastama Püha Jüri (Püha Giorgi) — lohetapjaga, siin, Svanetis aga Džgragiga. Nii nagu Gruusias on Giorgi freskod kõigis kirikutes ning üle poole kirikutest kannab tema nime, nii on Svanetis sama lugu Džgragiga. Teda austatakse rohkem kui Kristust ning Jumalaema. V ja VI sajandil ristiti rahvast tohtu suurte ristide all. Sellest on kiriku ehitamisel kujunenud kombeks, et altariõre ees seisab inimese- suurune või suuremgi tamme- puust rist. See on üle löödud

höbe- või kuldplaatidega. Vertikaalil on kujutatud Kristuse kannatused, horisontaalil ime- teod. Ristid, mida ma nägin Svaneti kirikutes, pärinesid kõik X—XIII sajandist.

Kirikuid kohtab Svanetis tõesti igal sammul, mõnes külas on neid koguni kümme. Need pole aga kirikud meie mõistes, vaid sarnanevad ka- belitega, millest kõige suurema pindala on vaid 20 ruutmeetrit. Plaanilt nelimurksed, ilma kuplita ehitused on valmistatud peaaegu alikult tujist, tornid kiltkivist. Enamik on püstita- tud Gruusia «kuldajastul» Davith Ehitaja ja Thamari ajal. Peaaegu reeglina kuulub kirik ühele sugukonnale — näit. Margianidele või Ratianidele. See sugukond määras siis ametisse preestri, kes sai hariduse oma eelkäijatelt suusõnal ja grusiiakeelsetest kirikuraama- tustest. Igal kirikul on oma päev, kirikupüha, mil sinna rahvas koguneb.

Üsulis avanes erakordne võimalus näha oma silmaga pidu jumalaema kiriku juures, mida seal kutsutakse Lama- riaks. Paksude müüride ning ühe võimsa vahitorniga kind- lustatud Lamaria oli Üsuli ja Ulem-Svaneti kõrgeim ning püüärseim punkt. Samas asu- vad mäe otsas kindluse vare- med, kus legendi järgi oli ol- nud kuninganna Thamari su- veridents. Võib-olla peegel- dab Üsuli kõige paremini Svaneti ajalugu. Vürst Da- dieškeliani väed, kes tulid siia Alam-Svanetist, löödi puruks, tapetud vürsti rõivaid hõiti Lamaria kirikus. Kirik asub Shara vastas mäenõlval. Pa- rajasti siis, kui me üle müüri õue ronisime, oli seal vasikat ohverdatud (Maria auks oh- verdatakse vasikas, Džgragi auks härg). Inimesed asetasi- d kiriku välisukse kõrvale küün- lad ning suitsutasid vaiku. See- järel toimus rituaalne palve- tamine. Palved peeti svani keeles. Kui küsisime, millest need räägivad, vastati puikle- valt: «Oh ei midagi, niisama.» Tuleb tunnistada, et palvetä- mist meenutas see tegevus vä- he, rohkem sarnanes see loit- simisega. Mehed žestikuleerisid agressiivselt, põlvili laskudes ähvardasid sõrmega, väljenda- sime oma umbusku peaputu- sega jms. Kiriku kõrval istuti siis murule, kallati kahest ta- valisest ämbrist tätsat (viina- marjapiiritus), jookide valikut suurendasid tosin pudelit odrav- iina ja naiste jaoks poevien. Juurde pakuti hadžapurit (ko- hupimast tehtud kook) ning vasikapeast valmistatud roogi. Koosolijad olid umbes 40—60- aastased. Kuna käis kibekirei- heinategu, oli rahvast suhteli- selt vähe, ligikaudu 20 inimest.

Kirikusse viis freskodega kaunistatud koridor, millest paremale jäi teine samasugu- ne, ainult lahtine ja võlvitud, kus naised tohtisid viibida (üldiselt ei lasta seal naisi kirikutesse). Koridori keskel pa- remal pool asus kiriku peasis- sekäik. Kirikus valitses häma- rus, oli tolmune, ruumi valgus- tasid hädavaevalt paar kitsast akent. Kivist altariõrel olid, nagu Gruusias üldse kombeks, sisserahtud taimornamendid. Kõik seinad ja laed olid kae- tud freskodega. Need XIII saj. freskod on praegu kohati veel vaeu märgatavad. Altari kõr- valt puudus igasugune läbi- käik, samuti polnud külguksi. Otsetee altari juurde läks läbi kivivõre. Altari kõrval nišsi- des hoitakse vanu kirikuraa- matuid ja muid reliikviaid.

Jätsime sealse seltskonnaga hüvasti ja liikusime Lunastaja kiriku juurde. See oli Lama- riast palju väiksem, 7—8 ruut- meetri suurune, ehituselt aga täpselt samasugune. Nägime ka Lamaria kirikust toodud altariesist risti ning ikooni. Need kohrutatud reljeefikoo- nid, tehtud hõbedast, tihti ka üle kullatud, on omaette pea- tükk Gruusia kunsti ajaloos. Bütsantsi kaudu Gruusiasse jõudnud, hakkasid need siin

(Järg 3. lk.)

SVANIDE MAA...

(3. lk. järg)

levima juba V sajandil. Ikoonide kõrgajastu langeb ühte Daviithi ja Thamari aja «kulde sajandiga». Tolle aja ikoonides on kõik reljeefne, skulpturaalne, inimfiguurid väga loomulikes proportsioonides, võrreldes varasemate kohmakavõitu või hilisemate poolledil maalitud figuridega. Svanetis on säilinud peaaegu kõik X—XIII sajandil valmistatud ikoonid, igal pool mujal hävisid need rüüsteretkedes ja sõdades. Hilisema aja ikoonides hakati kasutama maalimist. Alguses tehti nagu, siis käed ja jalad; ikoone hakati vorpima matriitside järgi, kaunistades suure hulga kalliskivide ja kullaga. XIX sajandil olid reljeefikoonid juba unustusse vajunud. Lunastaja kirikus väärts tähelepanu ka nikerdatud puu-üks, üks Svaneti kirikute omapäraseid kaunistusi; mõõdetelt väga tagasihoidlik, umbes meie aidaukse suurus, kaetud geomeetriseliste taimornamentidega — svanide kohalik kodukäsitöö. Üks tehti pähklipuust, kusjuures svanidel olid juba X sajandil mitmesugused säärased tööriistad nagu näiteks saag, mis mujale ilmus alles sajandeid hiljem.

RETK MÄGEDEST KOHALIKKU ELLU

Tore on mägedesse tõusta, läbida eri kliimavööndid ja aastajaad. Kordumatu mulje aga jättis hilisügisene loodus. Silmades kuusemetsa, millesse kased, haavad ning vahtrad oma vaibamustrit tikkisid, sai meid kohe koduse tunde. Alpi aasadel oli maapind kaetud madalakasvuliste, umbes paarkümnesentimeetriseliste rododendronitega ja teist korda õitsvate krookustega. Astudes üle mitmevärviliste krookuste hakkas kõhe, silmad otsisid loomu sunnil silti, mis keelaks seal käimise. Edasi minnes olekti juba Shara mäe jalamile jõudnud ja vaatad, kuidas väike jõgi nagu madu-uss end jäisest tunnelist välja libistab. Kõrval kasvavad täiesti tavalised pihlakad, marjad juba kollaseks tõmbunud.

Mägedes on ilm väga muutlik, eriti talve hakul. Praegu on näiteks pilvitu taevast, aga juba veerand tunni pärast võib tulla rahehoog või koguni lund. Tavaliselt on mägedes talvel püreesepaistelised ilmad. Lumi tuleb korraga ning sulab kiiresti. Svanetis väideti aga olevat vastupidi, lund sajab talvel pidevalt, lumikatte paksus võib küündida kuni kuue meetrini. Seda hullem saab olema kevadine suurveeae: suvel peaaegu ojadeks kuivades jõed võivad nüüd paisudes lahvina purustada kõik ettejuhtuva, rääkimata ülejütustest. Seetõttu asusid varem külad mäestikunõlvadel, mitte kunagi jõgede orgudes. Zugidid räägiti, et hiljutise vihma ajal oli seesama Inguri jõgi, mis laskub Svanetist alla, üle kallaste tõusnud ning mitu maja ja koguni ühe ekskavatori minema uhtunud. Lugu paistis tavaline olevat — juustaja tooni järgi otsustades.

Igal pool mägedes, kuhu ka ei vaadatud, käis heinakoristus. Koormaid veeti paarishärrakenditega, kus all saani moodi jalased. Sovhoosid saavad oma tulu karjakasvatusest. Ulgulis oli sovhoosis 586 elaniku kohta 800 lehma. Lambaid oli seevastu vähe, vist karjamaade vähesuse ja sobiva toidu puuduse tõttu. Lehm annab sealmaal umbes 7—8 liitrit piima päevas, isiklikus majapidamises peavad sovhoos-

siitõttajad 5—6 lehma, kelle piima nad harilikult riigile müüvad, saades vastu jõusõta. Heinakoristus käis ühtaegu nii sovhoosile kui ka oma tarbeks. Oli nimelt kindlaks määratud koormate arv, mida igapäev pidid sovhoosile varuma. Peaaegu igas peres leidis hobunegi, mida kasutati sõiduteks-vedudeks. Individuaalautosid polnud näha, kuigi sovhoositoottajad paistisid jõukalt elavat. Mestiasit Ušguli viival ainukesel teel kurseerisid iga päev maastikuautod ja liinikakso, rant kerele maalt. Tee ise sarnanes pigem meie külavaheteega, erandiks järsud tõusud ja langused (kolmkümmend kilomeetrit üle kolme tunni!). See tõsiasi peaks selgitama, miks sovhoositoottajad endale autot ei muretse. Loogiline, et masinataga pole kõrgmägedes suurt midagi peale hakata, kõik tööd tehakse esivanemate kombel käsi.

Huvitav oli vaadata «loomaedu» majade taga mäenõlvakul, kuhu kuulus kõikvõimalikke elajaid kohalikust assortimendist — sead, lehmad, härjad, hobused, pullid, lambad, kitsed. Kõrged roigasaiad olid piirkas, kust algab oma, kust võõras. Kuna lund tuleb talvel palju, olid lumetõkkeks üles seatud meilgi tuntud lumeredelid. Meile võiksid huvi pakkuda sealsed sead. Kui ma Mestiasse sõites bussiknast välja vaatasin, jahmusin — külatänaval patseerisid ringi pikakasvulised metssead, kirjud põrsad kannul. Kohalik seadõug on metsigadest arenenud. Notsud otsivad endale ise söögipoolist, nagu igal pool lõunas. Ja nagu igal pool lõunas, on ka lõunad Svanetis väga suurepärasel ning kirjud põrsad mõjuvad delikatessina.

Kala külas lubati mulle edasisõiduks auto anda. Et see jäi lõpuks ikkagi tulemata, pidin ööbima külas. Perepoeg töötab töölisena Rustavis ja oli parajasti kodus heinateol abiks. Peremees, kes vene keele oli peaaegu unustanud, pajatas mulle poja vahendusel oma esivanematest, nende tööst, svanidest ja Svanetist. Meelitavana mõjus nende inimeste huvi Eesti vastu (või oli see viisakus?). Vanapapi pinnis mind terve õhtu nagu ristsõnamõistatuse küsimustega: «Kui palju mägesid on Eestis, kui palju lehma, kui palju nad piima annavad?» Kõige enam rahuldus teda nähtavasti Eesti territooriumi väiksusega. «See on väga hea, kui kitsalt elada! Teil on meri, meil mäed.» Vaheldumisi tooste vahetades jõudsin lõpuks toostini Eesti ja Svaneti sõpruse auks. Selle peale tuli talle meelde, et oli pärast sõda Leningradi lähisel armees teeninud ning juhuslikult korra ka Eestis käinud. «Väga tore rahvas on teil,» noogutas ta nüüd, «ainult talvel on seal kliima kohutavalt niiske.»

Pererahvas oli terve pika päeva mägedest heimu vedanud, seepärast vabandati, et ei saadud nagu korra ja kohus küllalist vastu võtta. Sellegipoolest istusime üleval kaugel üle südaöö. Kui hommikul ärkas, oli juba terve kandikuta is hadžapurit valmis käpsetatud, järgnesid hüvastijätutoostid ning mind saadeti liinikaksole, sihtkohaks Mestia.

Sealses kohalikus koduloomuuseumis kohtasin kohe üht eestlastest mägitakajate gruppi. Ma usun kaljukindlalt, et see oli eelmise õhtu rahvaste sõpruse toosti otsene järelkaja. Isiklikult suhtun skeptiliselt väitesse, et igas sadamas võib eestlast kohata. Kuid mägedes, eriti aga Svanetis, on lugu hoopis teine.

hoonete (isiklike loomade tarvis), kasvuhoonete ja mitmesuguste abihoonete rajamisel. Kokkuvõttes individuaalehituse osatähtsus ja üldmaht siiski vähenevad, kuigi ka individuaalehitust soodustatakse (vastavasisulised otsused ja määrused on vastu võetud) — seda eriti maal. On tõdetud, et põllumajandusettevõtete töötajad on hoopis püsivam, kui see mitmekorruseliste majade asemel elab ühepereelamutes. Tööjõu kinnistamine on omakorda võtmeprobleemiks tootlusprogrammi elluviimisel.

Peab aga nentima, et individuaalehitaja vajab tunduvalt tõhusamat abi kui individuaalloomade või aiapidaja. Teame, kui raske on hankida ehitusmaterjali ja pealegi ei oska kaugelki iga mees teha kõiki vajalikke ehitustöid.

Spetsialistide arvates on ehitusmaterjalide defitsiidi peapõhjusteks planeerimisvead ja olemasolevate fondide plaanipäratu jaotamine. Selle tagajärjel kuulub ühel individuaalehitajal ainult materjali hankimiseks igal aastal vähemalt 250—300 töötundi.¹¹ Omalaga aega läheb veel meistri-meeste otsimisele. Alles seejärel võib päris ehitamine lahti minna. Tulevase maja omanikul, kui ta tahab maja kiiresti valmis saada, peab olema eriliselt sidemeid ja organisatorivõimeid, mitte halvemaid kui ühel edukal tootmisjuhul.

Arvatavasti oleks nihe paremuse poole kiirem tulema, kui vastavad ehitusorganisatsioonid, üle saades kitsalt ametkondlikest huvidest ja bürokraatidõkkest, leiaksid rohkem võimalusi individuaalehitajaid abistada. Näiteks võiks dekoratiivseid betoonplokkide detaile toota ning müüa ka elanikele, nendest väikeelamute monteerimine peaks aga kuuluma ehitusteeninduse kompetentsi. Individuaalehitaja peaks koos ehitusloaga saama ka limiiti vastavate ehitus-, sanitaartechniliste, elektril-, viimistlus- ja teiste materjalide ostmiseks.

Individaalteenindus

1980. aastaks tõusis Eesti NSV-s tööliste ja teenistujate keskmine palk 189 rublani kuus, mis on ligemale kaks korda rohkem kui 1965. aastal. Samal ajal ei ole kulud ühiskondlikule teenindusele elanike kulude eelarves kuigi mainimisväärsed (1980. aastal 3,8 rubla inimese kohta kuus).

Rahaliste sissetulekute kasv on jõudsalt paisutanud inimeste vajadusi teeninduse järele. Oludes, kus on tekkinud märgatav mittevastavus teenuste pakkumise ja nõudluse vahel ning ühiskonnastatud teenindussfääri arenguperspektiive piirab tööjõu nappus, on loodud soodne pinnas individuaalteeninduse arenguks. Kui lähituda akad. A. Kõörna teest, et «tootmise kõrget efektiivsust ei saavutata vähearenenud teenindussfääriga»¹² siis tundub, et meie rahvamajanduse kõrgete lõppeesmärkide nimel tuleb hakata varsti ka individuaalteenindust igati soodustama.

Praeguseks on teatud ulatuses legaliseeritud näiteks individuaalne foto- ja autoteenindus. Seevastu ühiskonnastamata ehitus-, remondi-, transpordi- ja õmblusteenin-

duses valitseb haltuura, mille ulatuse kohta võime teha vaid oletusi. Kui kohtame aianduskooperatiivides veoautosid ehitusmaterjali või mullaga, siis on üsna suure tõenäosusega tegemist eraotsaga. Isiklike autodega takso mängimine pole ka Tallinnas eriline uudis. Kodumaisest riidest moodsa loikega pükstest tehakse vähemalt kolmandik individuaalrätsepa töölaual. Ja neid võiks seal ilmselt veelgi rohkem teha, poleks õmblusmasinate ja nõutavate materjalide defitsiiti.

Näiteid teise majanduse leviku kohta teenindussfääris võib leida ka ajalehtede reklaaminurga tööpakkumistest. Keda kõike ei vajata: lapsehoidjat, võõrkeelte või matemaatika õpetajat, haige hooldajat, masseerijat jne.

Teise majanduse muudest sfääridest on veelgi raskem ülevaadet anda kui juba käsitlute, sest infot on nende kohta väga napilt. Seepärast piirdugem vaid mõnede näidetega.

Esineb mitteametlikku koha-kaaslust, eriti koristajate ja kütjate hulgas. Üks inimene töötab mitme inimese tööraamatuga kahel, kolmel või isegi neljal töökohal.

Suvitusrajoonides on tavapäraseks saanud individuaalmajade või riigikorterite osaline väljajüürimine puhkajatele. Käesoleva aasta suvel näiteks oli ühe voodikoha hind Pärnu hotellides igal juhul odavam kui individuaalsektoris.

Teisene majandus ei ole levinud üksnes tööliste seas. Sugugi mitte kõik maalid, nahk-, metall- ja klaasestööd ei jõua meie elukeskkonda kaunistama Kunstifondi kaupluste kaudu. Tulutoov on levimusikute töö. Ühe vähegi mängida oskava ansambli liige saab arvukate tantsu-, pulma-, malevaja muudpidude pealt ca 10 rbl. tunnis. Saladuseks ei ole ka teatud osa meditsiinipersonali, eelkõige mõningate sanitaride, kirurgide, psühhoterapeutide ja günekoloogide poolera- ja erapraksise tariifid. Isegi iniseridel on võimalusi lississetulekute saamiseks. Teatavasti on projekteerijail võrdlemisi tagasihoidlikud kuupalgad. On olnud juhuseid, mil ehitise, masina või muu konstruktsiooni projekti jäetakse sihilikult mõni viga või täiendusvõimalus. Hiljem saadakse «ratsionaliseerimistevõime» eest kenakest täiendatust.

Siinkohal piirdugem toodud näidetega. Oeldust peaks piisama lühitulevaateks teise majanduse struktuuri ja osa kohta.

Mõnedest probleemidest

Viitasime juba sellele, et teisest majandusest võib saada suuri rahalisi sissetulekuid. Individuaalsektori hinnad võivad olla mitu korda kõrgemad kui kauplustes või riiklikes teeninduspunktid. Pealegi jääb teise majanduse lisaprodukt peaaegu tervenisti tootja kätte! Samas aga tarbib see tootja teiste inimeste (ka nende, kellel võib-olla puudub võimalus saada teisest majandusest sissetulekuid) tööga moodustatud ühiskondlike tarbimisfondide hüvesid (tasuta arstiabi, sotsiaalhooldus jne.). Ja nii ongi rikutud töö järgi jaotamise printsiipi. Lisaks

veel eetilise aspekt. L. Hainsalu «kurgiseaduste» järgi olevat mustveelaste jaoks tuhat rubla taskuraha ja Kasepää lastel tolknevat kahekümneviielised tagataskus.¹³

On tekkinud oht, et teatud osa inimesi suunab oma tähelepanu ainult teise majanduse arendamisele ja ühiskondlikus tootmises suureneb tööjõu defitsiit veelgi. Seepärast peaks nendele töötajate kategooriatele, kes töötavad madalamapalgalistel töökohtadel täisvõimega (näiteks meditsiini-, haridus- ja kultuuritöötajad ning kontoriameetnikud) veelgi enam vastu tuldama, edasistel tões nendele palka ja preemiaid, tuleks võimaldada neil töötada kohakaasuse alusel ja luua muudki soodustusi.

Töö teiseses majanduses on enamasti suhteliselt primitiivne ja aeganõudev, see ühtlasi kahandab elanike võimalusi tösta oma haridus- ja kultuuritaset, vähendab nende potentsiaali töötada viljakamalt üha enam mehhaniseeritud ja üha kõrgemat kvalifikatsiooni nõudvas ühiskondlikus tootmises.

Ajasäästu majandusseadus on aga universaalne, hõlmates kõiki majandussfääre ja tasemeid, ka teistest majandust. Seepärast tuleks senisest tunduvalt rohkem pöörata tähelepanu teise majanduse abistamisele, tema sidemete tugevdamisele ühiskondliku tootmisega ja efektiivsuse tõstmisele. Teise majanduse tööde laialdasem mehhaniseerimine ja elektrifitseerimine, varustamine moodsate väiketootmisvahenditega võimaldab vähendada ühiskonnaliikmete summaarset tööaega, luua uusi tingimusi rahva heaolu edasiseks tõusuks, vaba aja suurenemiseks ja harmooniliseks arene- nund isiksuse kujunemiseks.

Mitmete nõukogude majandusteadeuste arvutuste kohaselt võimaldaks ainult üksi kodumajapidamistööde täielik elektrifitseerimine vähendada seal tööajakulu 3—4 korda.¹⁴ Selliste faktide ignoreerimine tähendaks suurt ebamajanduslikkust ja nii võib juhtuda, et kogu rahvamajanduse arvestuses tõstame küll efektiivsust, aga lõpptulemus on poolik: ühelt poolt taotleme tooraine ja materjali kokkuhoidu, iga tööminuti efektiivset kasutamist, teiselt poolt aga läheb suur osa efektist järjekordades seismise ja mitteefektiivse kodus rahmeldamise kaudu taas kaotsi.

Teise majanduse säilimise peapõhjus peitub ilmselt elanike tarbimisvajadustes, mille puudub küllaldane kate, mitte aga plaanimajanduse jäikus või suutmatusest likvideerida kiiresti mingi defitsiidinähe. Seepärast ei tõrju ühiskonnastatud tootmine teisest majandusest kõrvale nähtavasti ka siis, kui ta hakkab senisest paremini rahuldama tarbijate nõudlusi. Seda mõttekäiku kinnitab fakt, et kuni 1970. aastateni toimus põllumajanduses kõrvuti ühistootmise arenguga ka individuaalsektori kogutoodangu kasv, kusjuures seda riiklikult ei toetatud.

Kuivõrd teise majanduse kaudu rahuldatakse elanike vajadusi veel küllaltki suures ulatuses ning see reageerib tundlikumalt nõudmise igasugustele muutustele, siis aitaks selle võimaluste senisest täielikum kasutamine kokkuvõttes kaasa meie rahvamajanduse lõppeesmärgi saavutamisele. Et tõepoolest nii oleks, tuleks teise majanduse primaarse kõrval muuta senisest efektiivsemaks. Teisene majandus on meie rahvamajanduse orgaaniline koostisosa, moodustades koos esimese majandusega ühtse isereguleeruva süsteemi.

¹² Kõörna, A. Majandamismehhanismi täiustamisest arenenud sotsialistlikus ühiskonnas. Tallinn, 1981, lk. 52.
¹³ Hainsalu, L. Tere õhtust. Kuidas elate? Tln, 1982, lk. 76.
¹⁴ Кулида В. Ю. Необщественное производство в условиях развитого социализма. Львов, 1978, с. 111.

TÄHELEPANU!

«Sirbi ja Vasara» publitsistikavõistluse võistlustööde laekumise tähtaega pikendatakse kuni 1. detsembrini k.a. (i n c l).

Kokkuvõtted võistlusest teeme teatavaks detsembrikuu jooksul.

«Sirbi ja Vasara» toimetis

